

CULFA RAYONU ƏRAZISİNDƏ TAPILMIŞ YENİ ARXEOLOJİ MATERİALLAR

Toğrul XƏLİLOV,

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
x.toqrul@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *Culfa, Gülistan, prototürk mədəniyyəti, orta əsrlər, qayaüstü təsvirlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Джультфа, Гулистан, прототюркская культура,
средневековье, наскальные изображения.*

KEY WORDS: *Julfa, Gulustan, proto-Turkic culture, Middle Ages, petroglyphs.*

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası (MR) zəngin tarixə, çoxəsrlik mədəniyyətə malikdir. Ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyi tarixən insanların bu torpaqlarda məskunlaşaraq öz abidələrini yaratmasına səbəb olmuşdur.

Muxtar Respublikadakı arxeoloji abidələr həm Azərbaycan, həm də dünya arxeologiyasında mühüm yer tutur. Onların daha dərinə öyrənilməsi nəticəsində qədim tariximizlə bağlı bir sıra problemlərə aydınlıq gətirmək mümkündür. Bu sahədə mütəmadi olaraq tədqiqatlar aparılsa da, hələ də öyrənilməyən, hər daşının, torpağının altında tarix yatan abidələrimiz qalmaqdadır.

Naxçıvan MR-da 2016-cı ildə aparılan tədqiqatlar zamanı Culfa rayonu ərazisindən, Nehrəm dağ silsiləsindən tərəfimizdən aşkarlanmış bir neçə yeni arxeoloji abidə bunu bir daha sübut edir. Yeni arxeoloji tapıntılar Şah Abbas sarayı, Yurd yeri adlı yaşayış məskəni və qayaüstü təsvirlərdən ibarətdir. Hər iki yaşayış məskəni orta əsrlər dövrünə aiddir. Onlardan əldə olunmuş yerüstü arxeoloji materiallar orta əsrlər dövrünə aid şirli və şirsiz gil qab qırıqlarından – forma verən və forma verməyən hissələrdən ibarətdir.

Forma verən keramikalar mətbəx və təsərrüfat qablarının ağız, qulp, gövdə hissələrindən ibarətdir. Təsərrüfat qabları nisbətən qalın divarlı, şirsiz düzəldilmişdir. Mətbəxdə işlədilmiş qablar nazik divarlı və şirlidir. Təsərrüfat və mətbəx qabları əsasən tərkibində qum qarışığı olan məsaməli, “cod” gildən, süfrə qabları, nəfis saxsı məmulat daha çox narın, “yağlı” gildən hazırlanmışdır. Məsaməli (cod) gildən hazırlanmış qablar möhkəmliyi və odadavamlılığı, naringilli qablar isə hamar səthli və incə olmaları nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir. Keramikaların formalarının müxtəlif olması onu göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da dulusçular tərəfindən qablar düzəldilərkən onların hansı məqsədlə işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Mətbəxdə işlədilən qabların keyfiyyətinə, daha səliqəli hazırlanmasına və digər texnoloji məsələlərə xüsusi fikir verilmişdir. Şirli qabların üzəri göy, yaşıl, sarı, qəhvəyi və s. rənglərlə örtülmüşdür. Onların bir qismi sadə olsa da, əksəriyyətinin üzəri həndəsi, nəbati, zoomorf ornamentlərlə naxışlanmışdır. Naxışlar dulusçuların sənətkarlıq bacarığı ilə yanaşı, maddi-mənəvi mədəniyyətlə bağlı müəyyən süjetləri əks etdirir.

Keramikalar orta əsrlər dövrünün erkən, inkişaf etmiş və son mərhələlərinə aiddir. Onların hər biri özünəməxsus xüsusiyyəti var. İlk orta əsr gil məmulatı özündən əvvəlki və sonrakı dövrün gil məmulatından daha çox fərqlənir. Bu fərq əsasən gil məmulatının miqdarında deyil,

onun texnologiyasında, xüsusilə formasında daha aydın hiss olunur. Belə bir vəziyyət elmi ədəbiyyatda bu dövrdə dulusçuluqda tənəzzül, geriləmə dövrünün olması kimi xarakterizə edilir [1, s. 10]. Keramikaların əksəriyyətinin IX-XIII əsrlərə aid olmasının başlıca səbəblərindən biri Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da həmin dövrdə dulus istehsalının yüksək səviyyədə inkişaf etməsidir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycanda dulusçuluqda IX əsrdən başlayan inkişaf XII-XIII əsrin əvvəllərində özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır [2, s. 33].

Tədqiqatlar onu göstərir ki, Azərbaycanın bütün bölgələri kimi, Naxçıvanda da IX-XIII əsrlərdə anqob və xüsusilə şirdən istifadə bu dövrün ən böyük nailiyyəti hesab olunmuşdur. Anqoblar qabların bədii işləməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Buna görə də bu dövrün şirsiz və şirli qabları cızma xətlərlə, basma, kəsmə üsulu, rəngli boya ilə yanaşı, anqobla da naxışlanmışdır.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Oba yeri, Şah Abbas sarayı abidələrindən tapılan IX-XIII əsrlərə aid şirsiz saxsı qablar çeşidinə və formasına görə müxtəlifdir. İstər şirli (anqoblu, fayans və s.), istərsə də şirsiz qabların çoxçeşidli olması onların müxtəlif məqsəd üçün istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycanda fiqur kərpiclərin, kaşların və tünglərin hazırlanması da keramika istehsalı sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdəndir. Beyləqan [3, s. 149-160; 4, s. 215], Gəncə [5, s. 134], Qəbələ [6, s. 54-57; 7, s. 28-29], Şabran [8, s. 144-145] və digər yerlərlə yanaşı, Naxçıvandakı orta əsr abidələrin çoxundan bu tip arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir.

Tədqiqatlar zamanı məlum olur ki, Azərbaycanın bütün bölgələri kimi, bu ərazidə yaşayan insanların məişətinə də IX əsrdən başlayaraq şirli qabların istehsalı daxil olmuşdur. Şir icad olunana qədər saxsı qabların səthinə örtmək üçün anqob adlanan xüsusi gil məhluldan istifadə olunmuşdur. Bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, Cənubi Qafqazın digər bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda da şir parlaq və rəngsiz qurğuşun tozundan (qurğuşun oksidindən) alınır. Qurğuşun oksidindən hazırlanan şir qabın səthinə vurulduqda, saxsını möhkəmləndirirdi, onun məsamələrini doldurmaqla su hopdurmasının qarşısını alırdı, saxsının rəngini dəyişmədən parıldamasına səbəb olurdu. Şirin altında xətlərlə və yaxud müxtəlif rənglərlə vurulan naxışlar isə qaba xüsusi gözəllik verirdi. Oba yeri, Şah Abbas sarayı abidələrindən əldə edilmiş şirli saxsı qablarda da qeyd olunan əlamətləri müşahidə etmək mümkündür. Onlar hazırlanma texnikası və bədii işləməsinə görə berrəngli və ya çoxrəngli qruplara bölünür.

Hər bir qrupa daxil olan qablar texniki xüsusiyyətlərinə və bədii işlənməsinə, xüsusilə rəsmlərin kompozisiyasına görə də müxtəlif çalarlara malikdir. Parlaq şirin altında qabın saxsısının və ya qırmızı boyanmış səthinin anqobla naxışlanması, şəffaf qurğuşun şirin altında qabın səthinin marqanes rənglə və yaxud anqobla naxışlanması, yaşıl, sarı rənglə anqob astar üstünə enli və ya ensiz xətlərin çəkilməsi, anqob astar üstünə marqanes və yaşıl rənglərlə naxışların vurulması və digər faktlar da bunu sübut edir.

Şirlə əsasən süfrə qabları örtülmüşdür. Açıq formaya malik qablar (kasa, boşqab, duzqabı və s.) içəridən, içərisi görünməyən qablar isə (bardaq, çıraq və s.) çöldən şirlənmişdir. Bəzi iri boğazlı qablar isə hər iki tərəfdən şirlə örtülmüşdür. Bədii şirli qabların əsas kütləsini kasalar, boşqablar təşkil edir. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Oba yeri, Şah Abbas sarayı abidələrindən əldə edilmiş IX-X əsrlərə aid şirli qablar əsasən anqob boyaları ilə bəzədilmişdir. XI əsrdən etibarən dulusçularının metal oksidlərindən alınan rənglərdən geniş istifadə etməsi,

bu halın XII-XIII əsrlərdə daha da geniş yayılması nəticəsində Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, bu abidələrdən tapılan qabların düzəldilməsində, rənglənməsində də dəyişiklik olmuşdur. Marqanes oksidindən (şabalıdı rəng), mis oksidindən (yaşıl rəng), dəmir oksidindən (sarı rəng), kobalt oksidindən (mavi rəng) və digər metallardan alınan rənglər keramikaya vurularaq qablara xüsusi gözəllik vermişdir. Şirli qabların hazırlanmasında, xüsusilə onların bədii işləməsində istifadə olunan bir çox texniki üslublar, həndəsi, nəbati, zoomorf ornamentlər həmin dövrdə Orta və Yaxın Şərq ölkələri, həmçinin Cənubi Qafqaz üçün ümumi olmuşdur.

Hər iki abidədən tapılmış IX-X, XI-XIII əsrlərə aid şirli saxsı məmulatından fərqli olaraq, XIV-XVII yüzilliklərdə istehsal olunmuş qabların anqob örtüyü daha qalın və bir qədər səliqəsiz vurulmuşdur. XVI əsrin ikinci yarısı-XVII əsrə aid saxsı məmulatında bu cəhət özünü daha qabarıq büruzə verir. Anqob astar çəkildikdən sonra qabların üzərinə naxışların vurulması və sonda şirlənməsi bəhs olunan dövrün gil qabları üçün səciyyəvidir. Tədqiqatlar onu qeyd etməyə əsas verir ki, XIV-XVII əsrlərdə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də ağ, çəhrayı və sarı rəngli anqob geniş yayılmışdır. Buna görə də Qəbələ [6, s. 54-57], Şamaxı [9, s. 418-419; 10, s. 434-435] ilə yanaşı, Naxçıvanın bütün orta əsr abidələrindən tapılmış XIV əsrə aid saxsı məmulatında ağ rəngli anqobdan daha çox istifadə edilmişdir.

Şirli qabların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi zamanı məlum olur ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi [11, s. 29-30], Naxçıvanda da qabların üzərinə şirin çəkilməsində qabı şirin içərisinə batırmaq, fırça vasitəsilə şirləmə və isladılmış qaba şir tozu səpmək üsullarından istifadə edilmişdir. Fayansa oxşar qabların istehsalında yerli dulmuşular Şərq mədəniyyətindən bəhrələnsə də, Azərbaycan keramika məktəbi üçün səciyyəvi olan cəhətləri də qoruyub saxlamışlar. Mənbələrdən aydın olur ki, Azərbaycanda fayansa oxşar şirli saxsı qabların istehsalına XIV əsrdən başlanılmışdır və digər bölgələr kimi, Naxçıvanda da XIV-XVII əsrlərdə saxsı məmulatı istehsalının həcmi XII əsrin səviyyəsi ilə müqayisədə müəyyən qədər məhdudlaşmış, bədii-texniki səviyyəsi nisbətən zəif olmuşdur. XVI əsrin ortalarından etibarən çoxrəngli şirli saxsı qabların istehsalı tam dayandırılmışdır [2, s. 103-106]. Çox güman ki, buna təsir edən əsas amillərdən biri monqol istilasından olmuşdur.

Culfa rayonu ərazisindəki abidələrdən (Oba yeri, Şah Abbas sarayı) tapılmış şirli qablar, Azərbaycanın digər bölgələrindən əldə olunmuş eyni dövrün keramikaları ilə yaxın bənzərlik təşkil edir. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Gülüstən türbəsi ətrafındakı abidələrdən tapılan qabların yaşıl şirlə işlənməsi son orta əsrlər, kobalt şirlə işlənməsi əsasən XV-XVI əsrlər, qəhvəyi şirlə işlənməsi isə XVII əsr üçün səciyyəvidir. Səy qabların şirlənməsində daha çox yaşıl şirə üstünlük verilmiş, qismən də mavi, göy və qəhvəyi rənglərdən istifadə olunmuşdur. Şirsiz qablarla bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, Azərbaycan tarixində şirsiz qablardan geniş istifadə olunduğu dövr IX-XI əsrləri əhatə edir. XI-XIII əsrlərdə Yaxın Şərqin müsəlman ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda şirli saxsı məmulatının istehsalı geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə istehsal olunmuş şirli qabların əksəriyyəti Culfa rayonu ərazisindəki abidələrdən tapılmış keramikalar kimi qırmızı gilli olub, üzəri həndəsi, nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Şirli saxsı məmulatın istehsal texnologiyası şirsiz saxsı məmulatın istehsalı üçün zəruri olan texnoloji proseslərin hamısını təkrarlamaqla yanaşı, anqobun, şirin və rəngin hazırlanması, qabların müvafiq üsullarla naxışlanması kimi bir sıra əlavə texnoloji prosesləri də əhatə edir.

Culfa rayonu ərazisində qeydə alınmış Oba yeri, Şah Abbas sarayı abidələrində tikili

qalıqları dağıldığından onların yerində daş yığınları və üzərini otlar örtən çalalar əmələ gəlmişdir. Şah Abbas sarayında aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, burada insanların məskunlaşmasının əsas səbəblərindən biri abidənin yerləşdiyi ərazinin əlverişli təbii coğrafi mövqeyə malik olması və onun yaxınlığından təbii bulağın axmasıdır. Abidənin adı ilə bağlı hər hansı dəqiq fikir söyləmək çətin olsa da, aparılan araşdırmalar zamanı belə nəticəyə gəlinmişdir ki, onun bu cür adlanmasının müəyyən məntiqi əsası vardır. Çünki Naxçıvanda Şah Abbasla bağlı xeyli arxeoloji materiallar dövrümüzədək qalmaqdadır. Culfa rayonunun Gülüstən kəndinin qərbində, Araz çayının üzərində salınmış Şah Abbas körpüsünü, Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kəndindəki Şah Abbas məscidini, Ordubad şəhərindəki Came məscidinin giriş hissəsindəki kitabəni və digərlərini buna nümunə göstərmək olar. Naxçıvanın bir çox yerlərində olduğu kimi, aşkar edilmiş yeni abidənin də Səfəvi hökmdarlarından olan Şah Abbasla bağlılığı tamamilə məntiqə uyğundur. Çünki Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Naxçıvan da bir müddət Səfəvilər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvanın Səfəvilər dövlətinin tərkibində olması bir çox sahələr kimi abidələrə də öz təsirini göstərmiş, Səfəvi hökmdarlarının adları ilə bağlı abidələr yaranmışdır.

Qayaüstü təsvirlərlə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, e.ə. II-I minilliklərə aid bu rəsmlər mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Onlar Gəmiqaya abidəsi ilə yanaşı, Naxçıvan MR-nın digər ərazilərində də qayaüstü təsvirlərin varlığını, bu tip rəsmlərin geniş yayılma arealının mövcudluğunu sübut edir. Aşkar edilmiş yeni qayaüstü təsvirlərin hamısı təbii daşların üzərində cızma üsulu ilə, sxematik xarakterdə, mürəkkəb kompozisiyada çəkilmişdir. Ən çox dairəvi və yarımdairəvi rəsmlərdən istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, svastika, nöqtələr, sxematik xarakterli işarələrə də rast gəlinir. Bu işarələrdən hər biri təsadüfən çəkilməmişdir. Onlar insan təfəkkürünün, düşüncə tərzinin məhsulu olub, müəyyən məntiqə əsaslanmışdır. Rəsmlər içərisində diqqət çəkən bir çox təsvirlər vardır. Bu rəsmlərdə maraqlı doğuran əsas cəhətlərdən biri onların bənzərlərinin qədim türk mədəniyyətində, türk damğaları arasında aşkar olunmasıdır. Onlar ox (↓), bir-birinə birləşən qoşa dairə (∞), rum rəqəminə bənzər (VI), ucları içəri qatlanmış buynuzşəkilli (∞), uc hissələri xaricə çıxan buynuzşəkilli (L), qılınca bənzər (J) işarə formalı təsvirlərdən ibarətdir.

Mənbələrə nəzər salsaq, görərik ki, ox işarəsi “Cəmi ət-Təvarix” əsərində oğuzların Bayat boyunun damğası kimi göstərilir [12, s. 100]. Tədqiqatçı A.Qurbanov bu işarənin “Hünərnamə” əsərlərində də oğuzların Bayat boyunun damğası kimi göstərildiyini qeyd etmişdir [13, s. 272]. Ox işarəsi Anadoludan Avropaya yayılan türk damğaları içərisində də var [14, s. 12, 13].

Bir-birinə birləşən qoşa dairə işarəsinin damğa adı “yuyən” (suluk), “qoşa göz”dür. Onun prototipi Pazırq kurqanlarında müəyyən edilmişdir. Digər təsvirlərdən fərqli olaraq, qoşa dairə təsvirləri Sibirdə, Qeqam dağlarında olduğu kimi, Gəmiqayada da qeydə alınmışdır. Gəmiqaya abidəsindəki belə qayaüstü təsvirlərin tunc dövrünə aid olması, dairənin ikiyə bölünməsinin sutkanı bildirməsi [15, s. 27-29], svastika rəsminin günəşi simvolizə etməsi, dünyanın dördtərəfli olduğunu göstərməsi [16, s. 33] və s. ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Sibir türklərinin mifologiyasına görə, nöqtələrdən ibarət işarələr ulduzları simvolizə edir, qoşa dairələr isə Veneranı göstərir [17, s. 44-46]. Fikirlər müxtəlif olsa da, onların hamısını birləşdirən ortaq xüsusiyyət bu tip rəsmlərin əsasən astral inamla bağlılığı təşkil etməsidir.

Rum rəqəminə bənzər işarə Qərb mənbələrində “iki sütunlu ipsilon” (yunan əlifbasında hərf) adlanır [13, s. 308]. İşarəyə təkəcə Azərbaycanda deyil, Dərbənd və Xumara şəhərlərində, Türkiyənin maddi-mədəniyyət nümunələrində rast gəlinir. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-

it Türk” əsərinə əsasən, oğuzların Qayı boyunun damğasıdır [18, s. 20].

Uc hissələri xaricə çıxan buynuzşəkilli işarənin mənbələrdə damğa işarəsi kimi ilkin semantikasının “ikiağızlı balta”, “baltavar” olduğu, İslam dininin türkdilli xalqlar arasında yayılmasından sonra semantikasının “qazan” kimi yozulduğu, bulqarların, Krım tatarlarının, noqayların tayfa-nəsil rəmzləri içərisində də bənzərlərinin olduğu, Mərkəzi Asiyada “toskur” (təknə) adlandığı qeyd edilmişdir [13, s. 302]. Bu işarə “Təvərix-i Al-i Səlcuq” [19, s. 195] əsərində oğuzların Alkaevli boyunun damğası kimi göstərilir. Tyan-Şan, Koçkor vadisində sak/skif işarələri (tunc dövrü və e.ə. I minillik) içərisində də bənzərləri vardır [13, s. 51].

Ucları içəri qatlanmış buynuzşəkilli işarə Şimali Qafqazda yaşayan qaraçayların “kosxar” (qoçqar, qoşqar), tülpar, semen nəsilələrinin damğası kimi qeyd olunur. Qılınca bənzər işarənin damğa adı isə “qılinc”dir [13, s. 272]. Qoruyucu simvol xarakteri daşıyır. Göyçə qayaüstü yazılarında da bənzərləri var. Əbülqazi Bahadırxan “Şəcəreyi-Tərakimə” əsərində bu işarənin oğuzların İmri boyunun damğası olduğunu bildirmişdir [20, s. 51]. Bu işarə Anadoludan Avropaya yayılan türk damğaları içərisində də var [19, s. 94].

Yeni arxeoloji abidələrin tədqiqi sonda onu deməyə əsas verir ki, qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan Naxçıvan MR-nın bütün bölgələrində olduğu kimi, Culfa rayonu ərazisində də hələ elmə məlum olmayan abidələrimiz qalmaqdadır. Onların aşkarlanaraq tədqiq edilməsi maddi və mənəvi mədəniyyətimizlə bağlı yeni faktların ortaya çıxmasına imkan verəcəkdir. Yaşayış yerindən əldə olunmuş tikili qalıqları, keramika məmulatları orta əsrlər dövründə bu ərazidə yaşamış insanların maddi-mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Qayaüstü təsvirlərdə insanların dini-ideoloji görüşləri ilə yanaşı, qədim türk mədəniyyətinə aid elementlərin müşahidə edilməsi, onların bənzərlərinə türk damğaları içərisində rast gəlinməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının qədim və zəngin tarixə malik olduğunu, bu bölgənin tarixən prototürk mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edən yeni elmi faktlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Orucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulmuşluq. Bakı: Elm, 1989, 72 s.
2. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 2003, 233 s.
3. Минкевич-Мустафаева Г.М. Некоторые итоги изучения ремесленного квартала Байлакана // Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Наука, 1965, с. 49-160.
4. İbrahimov F.Ə. Örnəqalada yeni quruluşlu dulmuş kürəsi //AMM, VI c. Bakı: 1965, s. 212-219.
5. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку: АН Азерб.ССР, 1949, 103 с.
6. Исмизаде О.Ш. Кабала столица древней Кавказской Албании. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1962, с. 54-74.
7. Cəbiyev Q.C., Ramazanov H.X., Hüseynova S.B. 1990-cı ildə Qəbələ şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri haqqında // Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı: Elm, 1991.
8. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan XI-XV əsrlərdə. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001, 396 s.
9. Джидди Г.А. Раскопки средневековой Шемахи // АО, 1980. Москва: Наука, 1981.
10. Джидди Г.А. Раскопки ремесленного квартала средневековой Шемахи // АО, 1982. Москва: Наука, 1984.
11. Ramazanov H.X. 1990-cı ildə Qəbələnin Qala hissəsindən tapılmış fayans nümunələri // Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı: Elm, 1991.
12. Reşidüddin Fazlullah. Camiüt-Tevarih // Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk (çeviren: Hüseyn Güneş). İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, 208 s.
13. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr. Bakı: 2014, 327 s.
14. Gülensoy T. Orhun'dan Anadolu'ya türk damğaları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Yulug Tekin Dizgi Merkezi, 1989, 90 s.
15. Müseyibli N.Ə. Qobustan və Gəmiqaya pətoqliflərində işarə və damğalar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Xəzər Universiteti, 2003, s. 27-31.
16. Вахəəлийев V.B. Гəмиқaya təsvirləri. Bakı: Elm, 2003, 166 s.
17. Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катуня. Новосибирск: Наука, 1981, 111 с.
18. Хəлілов В. Маһмуд Каşğаринин “Дивани лüğəт-ит түрк” əсəриндə etnonимlər. Bakı: Garisma MMC, 2009, 110 s.
19. Yazıcıoğlu Ali. Tevarih-i Al-i Selçu (çeviren: Dr. Abdullah Bakır). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 1096 s.
20. Ebülğazi Babadır Han / hazırlayan: Muharrem Ergin. Şecere-i Terakime / Türklerin soy kütüğü / Tercüman 1001 Temel Eser 33. Ankara: Kervan Kitapçılık, 1974, 203 s.

Тогрул Халилов

**НОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ, ВЫЯВЛЕННЫЕ
НА ТЕРРИТОРИИ ДЖУЛЬФИНСКОГО РАЙОНА**

РЕЗЮМЕ

В статье сообщается о научном исследовании, проведенном на территории Джульфинского района, вокруг Гюлистанской гробницы. Изучаются новые наскальные изображения и археологические памятники. Становится ясно, что поселения относятся к средним векам, а наскальные изображения – к II-I тысячелетию до нашей эры.

Элементы тамга, относящиеся к древней тюркской культуре, на выявленных наскальных изображениях подтверждают, что Нахчыванская Автономная Республика является одним из центров прототюркской культуры.

Togrul Khalilov

**NEW ARCHAEOLOGICAL MATERIALS FOUND
IN JULFA REGION**

SUMMARY

The article describes the research conducted on the territory of Julfa region, around Gulustan tomb. New archaeological monuments, petroglyphs are being studied. It becomes clear that the settlements belong to the Middle Ages, and the rock paintings - to the II-I millennium BC.

The elements of tamga on the revealed rock drawings, related to the ancient Turkic culture, confirm that the Nakhchivan Autonomous Republic is one of the centers of proto-Turkic culture.

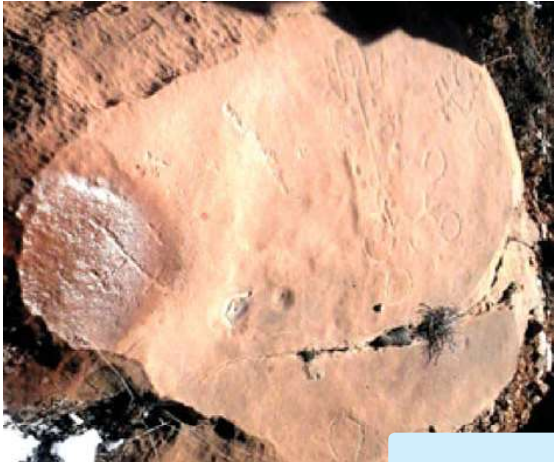
Tablo I. Culfa rayonu ərazisindən aşkar olunmuş arxeoloji materiallar

Şah Abbas Sarayı

Oba yeri

Qayaüstü təsvirlər

